

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Doelwit Den Haag? : complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014

Buuren, J. van

Citation

Buuren, J. van. (2016, November 2). *Doelwit Den Haag? : complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/43818>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/43818>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/43818> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Buuren, Jelle van

Title: Doelwit Den Haag? : complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014

Issue Date: 2016-11-02

2. Complotconstructies

‘De waarheid, en de zoeker naar waarheid, worden hier stelselmatig ontkend en belachelijk gemaakt. Dat is een methode om het duistere systeem in takt te houden. Wij, de “complotdenkers” zijn heel gevaarlijk voor hen. We zijn de zoekers naar waarheid en met pijn en moeite dringt die tot ons door. Wij zijn de helden in deze tijd van duisternis die daardoor een enorme transformatie kan ondergaan. Wij zullen uiteindelijk de prijs in ontvangst nemen die we verdienen.’²²

In dit hoofdstuk geven we de belangrijkste bevindingen weer uit de literatuur over complotconstructies. De literatuur kent verschillende disciplinaire achtergronden - er bestaat geen afzonderlijke discipline die zich als het ware over complotconstructies heeft ontfemd. Geschiedswetenschappen, sociologie, politicologie, sociale psychologie en mediastudies zijn een aantal van de disciplines waarbinnen aandacht aan complotconstructies is geschonken. Omdat we vooral geïnteresseerd zijn in de sociale en politieke functies van complotconstructies - het mechanisme waardoor diffuus politiek ongenoegen zich kan verdichten tot systeemhaat - concentreren we ons op wat de wetenschappelijke literatuur daarover heeft te melden. Psychologische studies waarin wordt geprobeerd te achterhalen welke individuen vatbaar zijn voor complotconstructies laten we daarom bijvoorbeeld buiten beschouwing; we zijn immers vooral geïnteresseerd in systeemhaat als maatschappelijk verschijnsel. Literatuur waarin complotconstructies vooral object van hoon en spot waren (zie bijvoorbeeld Hofstadter 1996, Bale 2007, Keely 1999, Landes 2006; Mintz 1985; Pipes 1997: 38-49; Stewart e.a. 1994: 52-53) zijn om die reden ook minder interessant voor dit onderzoek. Niet omdat complotconstructies geen kritische benadering zouden verdienen. Maar in dit proefschrift geven we geen waardeoordeel over specifieke complotconstructies, noch gaan we onderzoeken of ze ‘waar’ zijn. We zijn louter geïnteresseerd in de sociale en politieke functies van complotconstructies. Een bij voorbaat pejoratieve benadering is niet dienstig aan dit onderzoeksdoel.

Bovendien erkennen ook bovengenoemde auteurs dat complotten hebben bestaan in de wereldgeschiedenis. Ze verzetten zich vooral tegen het idee dat complotten onnipresent - in bereik en tijd allesomvattend - en onnipotent zouden kunnen zijn: in staat wereldrijken, natiestaten, samenlevingen, beschavingen en culturen te corrumperen en omver te werpen. Het gaat deze auteurs feitelijk om maatvoering: complotten bestaan, maar zijn klein en onvolmaakt, bereiken vrijwel nooit hun doel en komen vroeg of laat in de openbaarheid. Juist de onthulde complotten zijn voor deze

²² ‘Johanna’ op <http://olympiczion.nl/index.php/complot-theorieen-bestaan-niet-de-media-en-desinformanten-maken-zichzelf-belachelijk>

auteurs het bewijs dat complotconstructies geen hout snijden: het is in de huidige samenleving onmogelijk een complot van enige omvang geheim te houden. Moderne wetenschappelijke inzichten over de rivaliteit tussen politieke en economische belangengroeperingen, de mechanismen voor transparantie, toezicht en verantwoording die in het politieke en economische systeem zijn ingebouwd, de vrije pers en andere *countervailing powers* maken het volgens deze auteurs volstrekt ongeloofwaardig te denken dat dergelijke grootse complotten zich daadwerkelijk zouden kunnen afspelen zonder dat er iets van naar buiten lekt - voor zover er überhaupt al een snipper bewijs voor te vinden is. En mochten er al grotere complotten in gang zijn gezet, dan slaagden deze zelden en waren al helemaal niet in staat de loop der geschiedenis te bepalen.

We scharen ons echter achter auteurs die betwijfelen of epistemologisch loepzuiver is vast te stellen of en wanneer een complotconstructie de grenzen van het voorstelbare of waarschijnlijke overschrijdt (Basham 2001; Miller 2002). Deels nemen deze auteurs een meer kritische positie in ten opzichte van de instituties van de liberale parlementaire democratie. Basham (2001) stelde bijvoorbeeld dat het wantrouwen en de scepsis die complotconstructies karakteriseren over het algemeen gerechtvaardigd zijn. Volgens Basham borduren complotdenkers voort op een al langer bestaande - en in zijn ogen terechte - twijfel aan de betrouwbaarheid en integriteit van instituties en kennisproducerende instellingen, zeker op het moment dat essentiële belangen van de heersende machten op het spel staan (2001: 270; zie ook Goldzwig 2002: 495). Volgens Basham kennen ook de democratische politieke instituties een lange geschiedenis van list en bedrog, manipulatie, intriges en samenzweringen, geweld en clandestiene operaties, afpersing en chantage. Geloof hechten aan een complotconstructie is volgens Basham feitelijk niets anders dan een redelijke veronderstelling over hoe politieke en economische belangengroepen hun belangen veiligstellen, gebaseerd op historische ervaring.

Fundamenteler is echter het andere perspectief dat deze auteurs propageren om naar complotconstructies te kijken. Bratich (2008: 3-4) onderscheidde naar de interne en de externe betekenis van complotconstructies. De interne betekenis richt zich op het waarheidsgehalte van een complotconstructie. De externe betekenis richt de aandacht op een meer fundamentele discussie over de status van kennis, waarheid en macht in een samenleving: wanneer wordt een voorstelling van zaken gezien als een complotconstructie en wie bepaalt dat? Holm (2009: 39) plaatste complotconstructies in de context van de 'mechanismen van institutionele validatie' die bepalen

of kennis in een samenleving wel of niet als legitiem wordt beschouwd. Mechanismen van institutionele validatie verwijzen naar de verdeling van ideologische macht en epistemologische regulering in een samenleving. Kennis is in die opvatting niet een objectieve grootheid die slechts geduldig ligt te wachten op ontdekking door de wetenschap, maar een sociale constructie die onder meer samenhangt met de machtsposities van degenen die in staat zijn te bepalen wat ‘echte’ kennis is. Kennis is met andere woorden sociaal gevormd; kennis wordt gevormd door de maatschappij en vormt op haar beurt ook weer de maatschappij. ‘Waarheden’ zijn daarmee niet onveranderlijk, maar onderhevig aan historische verschuivingen.

Volgens Holm (2009: 39) drukken deze historische verschuivingen in perceptie de dominante ideologie van tijd en plaats uit. Of een standpunt dat historisch gezien als paranoia werd weggezet later als terechte verdachtmaking in de geschiedenisboeken of het collectieve geheugen verschijnt, hangt zowel samen met algemenere sociale claims over normaliteit, als met concurrerende politieke posities en projecten. Complotconstructies die nu van de hand worden gewezen, kunnen later dus geïnterpreteerd worden als ‘paranoia within reason’ (Marcus 1999: 7): onder bepaalde sociale en politieke omstandigheden is een flinke dosis paranoia niet alleen niet irrationeel, maar zelfs de meest rationele reactie die mogelijk is. In en met complotconstructies vindt volgens deze auteurs een ideologisch en politiek geladen strijd plaats over de betrouwbaarheid en legitimiteit van politieke en sociale instituties en over de vraag wie bepaalt wat geldige kennis en waarheid is.

2.1 Gecodeerde sociale kritieken

In dit proefschrift volgen we bovengenoemde sociaal-constructivistische benadering van complotconstructies. We willen immers meer kennis vergaren over de delegitimerende mechanismen van complotconstructies, of en hoe ze politiek wantrouwen kunnen verdichten tot systeemhaat en het risico dat er vanuit kan gaan in termen van nationale veiligheid. In lijn met de sociaal-constructivistische benadering vatten we complotconstructies op als ‘gecodeerde sociale kritieken’ (Miller 2002) waarin niet alleen of zozeer over de onderliggende feiten wordt getwist, maar vooral over het ethos en de legitimiteit van verschillende instituties in een samenleving. Daaronder vallen dus ook de hierboven aangehaalde ‘mechanismen van institutionele validatie’ en ‘epistemologische regulering’ in een samenleving. Volgens Miller kunnen complotconstructies daarom ook een positieve, productieve kracht bezitten: ze creëren

ruimte voor kritische narratieven, bieden de mogelijkheid om publieke controverses te bewerkstelligen waarin bestaande ideeën over wie gezaghebbend mogen spreken, wat als bewijs of vaststaand wordt aangenomen, welke taal gezaghebbend is, wie als deskundig geldt en welke argumenten geaccepteerd worden, ter discussie worden gesteld. Op die manier wordt publieke ruimte gecreëerd voor stemmen die normaliter geen plek krijgen in publieke debatten. Complotconstructies zijn dan op te vatten als ‘counter narratives’ (Birchall 2001: 73-74; Bhabha 1990; Räikkä 2007: 199-200) die gevestigde ideeën en machtsposities in een samenleving bekritisieren. Gosa (2011: 195) stelde dat de wetenschappelijke aandacht zich daarom meer zou moeten richten op de subteksten van complotconstructies. Empirisch gesproken kunnen complotconstructies wellicht de plank volledig misslaan, maar ze stellen vaak wel vragen naar macht en manipulatie in een samenleving. Het feit dat dergelijke alternatieve verklaringen opgang doen, is wat telt en waarom er serieus naar moet worden gekeken: wat zegt het over de samenleving? Op vergelijkbare wijze stelde Fenster (1999: 109) dat een complotconstructie opgevat moet als een culturele praktijk die in kaart probeert te brengen en te bekritisieren hoe macht in een samenleving wordt gevestigd en wat de effecten ervan zijn.

De aandacht voor de sociaal-constructivistische betekenis en werking van complotconstructies en hun plaatsing binnen een ideologische strijd om het ethos en de legitimiteit van instituties en de vraag naar waarheidsproductie in een samenleving, maakt het mogelijk om in dit onderzoek gericht naar de politiek-sociale functies en werking van complotconstructies te kijken. Daarbij interesseren ons in de lijn van ons onderzoek in ieder geval de volgende vragen. Welke politiek-sociale functies vervullen complotconstructies? Welke publieken worden er door aangesproken? Onder welke condities kunnen complotconstructies aan kracht winnen? Wat zijn de - mogelijk negatieve - politiek-maatschappelijke effecten van complotconstructies?

2.2 Politiek-sociale functies van complotconstructies

Complotconstructies zijn een voertuig om op ‘gecodeerde’ wijze politiek-sociale kritiek te ventileren op machtsverhoudingen in een samenleving. Complotconstructies brengen orde en structuur aan in een ogenschijnlijk chaotische wereld en vormen zo een masternarratief, een groot verhaal dat in staat is verschillende complexe gebeurtenissen te verklaren en daarmee van betekenis te voorzien (Melly 2000: 8). Jameson (1998: 356) omschreef complotconstructies daarom als een soort ‘epistemological

shortcut' waarmee de werkelijkheid versimpeld wordt en op die manier weer kenbaar en begrijpelijk wordt gemaakt. Dat betekent dat complotconstructies inherent verbonden zijn aan zingeving en betekenisgeving. Complotconstructies verlenen betekenis aan een ogenschijnlijk chaotische en onbegrijpelijke werkelijkheid - de notie dat het leven vooral toevallig, betekenisloos, absurdistisch en ongecontroleerd is wordt in complotconstructies verworpen (Holm 2009: 45; Keely 1999: 123; Goldzwig 2002: 459). 'Wie wil nu in zo'n chaotische en ongeorganiseerde wereld leven,' vroeg Räikkä retorisch (2009: 197). 'Hoe zouden belangrijke gebeurtenissen onbelangrijke oorzaken kunnen hebben?' Complotconstructies geven zin aan een verwarrende en soms als vijandig ervaren realiteit, rationaliseren problemen en tegenslagen en verminderen daarmee gevoelens van hulpeloosheid (Bale 2007; Minz 1985; McArthur 1995: 39).

Volgens McArthur (1995) maken deze politieke en sociale functies van complotconstructies dat specifieke bevolkingsgroepen ertoe aangetrokken worden. McArthur onderscheidt enerzijds onderdrukte en gemarginaliseerde minderheden die de overtuiging hebben dat ze slachtoffer zijn van een georganiseerde aanval door kwaadwillende anderen. 'Waarschijnlijk is er geen minderheidsgroep die nooit dit soort gedachten heeft gekoesterd,' stelt McArthur. In de Verenigde Staten is de zwarte gemeenschap een goed voorbeeld van een publiek waarin complotconstructies welig tieren, variërend van de complotconstructie dat maaltijden van *Church's Chicken Restaurants* toevoegingen bevatten die zwarte mannen onvruchtbaar maken, tot de complotconstructie dat AIDS en crack actief en bewust door de autoriteiten worden verspreid om de zwarte gemeenschappen te ondermijnen en te vernietigen (zie voor meer complotconstructies die in de Amerikaanse zwarte gemeenschap floreren Turner 1993). Complotconstructies zijn in die zin een vorm van productieve 'counter-knowledge' (Holm 2009) of 'stigmatized knowledge' (Gosa 2011: 202). Complotconstructies fungeren als een alternatief kennissysteem dat de positie waarin minderheden zich bevinden articuleert als het resultaat van institutioneel racisme en niet als het resultaat van individueel of collectief falen - de schuld ligt bij 'externen'.

De sociale functies van complotconstructies kunnen zich zo vermengen met politieke functies: complotconstructies zijn een instrument om een politieke identiteit te vestigen. Gosa (2011: 202) wijst op vergelijkbare wijze op de functie van complotdenken in het bewerkstelligen van sociale cohesie en groepssolidariteit en als een instrument om de positie van minderheden te politiseren. Complotconstructies vormen een alternatief narratief om (raciale) verschillen en ongelijkheden te begrijpen, een narratief dat zich verzet tegen het dominante liberale discours van kansengelijkheid en een

zogenaamd kleurenblinde samenleving. Dat heeft ook een sociaalpsychologische component. Voor groepen die gestigmatiseerd en onderdrukt zijn kan een bepaalde mate van paranoia zelfs gezond zijn: niet alleen als een logische reactie op structurele en systematische onderdrukking, achterstelling en discriminatie, maar ook als een psychologisch overlevingsmechanisme (Cooke 2011: 613).

Het tweede traditionele complotpubliek wordt volgens McArthur (1995: 41) gevormd door de 'zwijgende meerderheid' die meent de ware vaandeldrager van de oorspronkelijke normen en waarden van een cultuur te zijn, maar zich in haar existentie bedreigd voelt door krachten van zowel bovenaf als onderop. Degenen die zich genegeerd voelen door de politiek of zichzelf als machteloos, onbetekenend en stemloos ervaren, vinden een krachtige verklaring voor hun gevoelens van onbehagen in de retoriek van complotconstructies (Goldzwig 2002: 496). Fenster (1999) stelt dat complotconstructies daarmee een middel zijn voor degenen die geen toegang hebben tot traditionele en formele politieke kanalen of de politiek onbegrijpelijk vinden en omgeven met geheimzinnigheid, om toch politiek relevant te worden. Fenster stelt, analoog aan Gosa, dat complotconstructies, ook al kloppen ze empirisch gesproken niet, wel degelijk kunnen verwijzen naar reëel bestaande structurele ongelijkheden. Complotconstructies zijn daarmee het antwoord van politieke subjecten die zich politiek en economisch uitgerangeerd voelen en geen andere mogelijkheid zien om herkend en erkend te worden en een betekenisvolle rol te spelen in de publieke sfeer (1999: 67).

Volgens Fenster bestaat er daarom een innige verwantschap tussen complotconstructies en populisme; beiden articuleren immers in de kern van het denken een harde scheiding tussen een homogeen en zuiver volk en een homogene, kwaad-aardige elite (1999: xiii; zie ook Vossen 2012: 32; Hardisty 2000; Mudde 1996: 267; 2004; Hay en Stoker 2009: 226; Stoker 2006: 47-48; Houtman en Achterberg 2010a: 64-74; 2010b: 105; 2010c: 11; Van der Waal, Achterberg en Houtman 2007: 409). Boym (1999: 98) heeft voorts gewezen op het wezenlijk nostalgische karakter van complotconstructies en verbindt dit aan het feit dat complotconstructies vooral floreren in tijden van snelle politieke en sociale veranderingen waarin het verlangen de kop opsteekt naar een geïdealiseerd, zuiver en onschuldig verleden. Waar populisme een rechtse invulling krijgt, verschijnen in de bijhorende complotconstructies meestal twee vijanden: enerzijds minderheden, anderzijds de politieke elite die ervan wordt beschuldigd de eigen bevolking te verraden ten faveure van minderheden (Sprinzak 1991: 64; Kirby 1997: 5; Goldzwig 2002: 494).

2.3 Post-politieke constellaties

Diverse auteurs stellen echter dat complotconstructies niet langer voorbehouden zijn aan achtergestelde minderheden of aan secties binnen het rechts-populistische 'heartland', maar inmiddels breder resoneren binnen de samenleving. In de literatuur wordt ter verklaring gewezen op de wegvallende zingevende kaders van religie, ideologie en wetenschap die identieke onzekerheid, angst, onzekerheid en wantrouwen hebben ingeschreven in de haarvaten van de samenleving (Aupers 2002: 324). Op structureel niveau leeft de angst om autonomie te verliezen aan schijnbaar verzelfstandigde sociale en politieke structuren, zoals een ondoordringbare bureaucratie en autonoom opererende financieel-economische systemen. De moderne samenleving lijkt gedetermineerd door anonieme mechanismen: systemen, markten en onpersoonlijke bureaucratieën, zonder organiserend centrum en schijnbaar zonder moraliteit (Heins 2007: 787). Binnen deze verklaring worden echter verschillende accenten gelegd. Sommige auteurs benadrukken de sociaaleconomische onzekerheid die wordt gegenereerd door het neoliberale kapitalisme, dat essentiële levenswaarden precar heeft gemaakt en individuen op zichzelf heeft teruggeworpen. Het resultaat is een 'claustrofobisch solipsisme' (Featherstone 2001: 31), dat mensen in een paranoïde zoektocht naar betekenis drijft middels het instrument van complotconstructies. Jameson (1988: 356) heeft op vergelijkbare wijze complotconstructies omschreven als 'poor person's cognitive mapping in the postmodern age', aangewakkerd door de onzekerheden en ongelijkheden van het neoliberale kapitalisme.

Andere auteurs leggen meer nadruk op politieke veranderingen van de afgelopen decennia die een 'post-politieke constellatie' hebben opgeleverd. Met 'post-politiek' wordt gerefereerd aan het verdwijnen van politiek-ideologische tegenstellingen. Het 'einde van de geschiedenis', zoals verkondigd door Fukuyama (1992), was het schoolvoorbeeld van de enigszins triomfantelijke ideologische articulatie dat er niet langer politiek-ideologische concurrenten bestonden voor een op het kapitalisme gebaseerde liberale democratie en dat er in die zin een universele consensus bestond over de politieke en economische ordening van samenlevingen. Politiek-ideologische strijd werd daarmee weggezet in het museum van de geschiedenis: iets van voorbije tijden. Maatschappelijke tegenstellingen, voor zover nog aanwezig en relevant, zouden binnen dit systeem opgelost kunnen worden. De strijdkreet van de Britse premier Margaret Thatcher uit 1980 waarmee deze nieuwe ideologische hegemonie werd gevestigd liet weinig ruimte voor verbeelding over: 'There is no Alternative.'²³

23 <http://blog.oxforddictionaries.com/2013/04/margaretthatcher/>

In de analyse van denkers als Žižek (1999; 2006; 2011), Rancière (2004; 2006), Crouch (2001; 2004) en Mouffe (2002) betekende dit geproclameerde einde der ideologieën een geforceerde uitsluiting van het 'ware politieke'. Met het 'ware politieke' verwezen deze auteurs naar de ontologische dimensie van politiek, die in hun opvatting in de kern bestaat uit antagonismen: de formatie van een 'wij' en 'zij' waardoor politieke subjectiviteiten en sociale formaties tot stand komen. In plaats van als 'ware politiek' verscheen politiek in toenemende mate als het management van de bestaande orde en een afgedwongen consensus - er is geen alternatief. Het politieke werd zo gereduceerd tot een kwestie van bestuur, beleid en management waar ogenschijnlijk geen concurrerende politieke keuzes en belangen mee gemoeid waren. De politieke consensus die in de jaren negentig door de politieke, economische en maatschappelijke elites, van links tot rechts, niet als ideologische keuze maar als onvermijdelijk en daarmee onbetwistbaar werd gearticuleerd, bestond uit een mix van neoliberalisme, verlicht humanisme en kosmopolitisme (Swyngedouw 2010; Žižek 2006). De belangrijkste taak en betekenis van politiek - het 'politieke moment' in de woorden van Mouffe (2002: 13) - werd daarmee geherdefinieerd tot het creëren van de noodzakelijke lokale condities waaronder globale markten soepel konden functioneren.

Volgens Mouffe (2002: 8) werd daarmee bovendien een andere essentiële dimensie van het politieke en het democratische begraven: passie en emotie zijn essentieel in de creatie van collectieve politieke identiteiten en politieke subjectiviteit; ze zijn de *moving force* in het politieke veld. Het 'zielloze gehamer' op redelijkheid, technocratie, rationaliteit, consensus en efficiëntie ontkent het belang van dromen en fantasieën, het belang van woede, retoriek, passie en het verlangen naar een betere toekomst als constituerende politieke kracht (2002: 8; 22). Mouffe ziet de kern van democratische politiek gelegen in de vertaling van antagonismen - die altijd aanwezig zijn - in agonismen. Waar in antagonistische relaties de 'ander' wordt gezien als een vijand die vernietigd moet worden, verschijnt de ander in agonistische relaties als 'tegenstander' waarvan de ideeën bestreden (moeten) worden, maar waarbij het recht om deze ideeën te hebben en te verkondigen nooit ter discussie wordt gesteld (2002: 8-9).

De consensus tussen de politiek-maatschappelijke elites deed uiteraard sociale tegenstellingen en antagonistische relaties niet als sneeuw voor de zon verdwijnen. De eerste signalen dat de stelling dat er 'geen alternatief' bestond bovenal een ideologische constructie was, konden in de jaren negentig worden waargenomen. Door Ignazi (1992) is dit getypeerd als de 'stille contrarevolutie': de opkomst van anti-es-

tablishmentpartijen van rechts-populistische snit. Nieuwe politiek-culturele scheidslijnen rond migratie, angst voor het verlies van (nationale) identiteit, het wegvallen van oude vijandsbeelden zoals het communisme en wijdverbreide gevoelens van crisis en malaise, en van frustratie onder de 'moderniseringsverliezers' als gevolg van de overgang van een industriële samenleving naar een postindustriële kennissamenleving vormden het 'populistisch moment': de specifieke constellatie van condities waaronder populisme in staat is als politieke kracht te verschijnen (Cuperus 2003: 85; Van der Waal, Achterberg en Houtman 2007: 409; Vossen 2010). Het populisme vormde het verzet tegen een wereld in verandering; een 'boze, angstige schreeuw ter behoud van een bekende manier van leven en identiteit' (Cuperus 2003: 84).

Het ontbrak echter wel in toenemende mate aan geloofwaardige politieke organisaties, mechanismen en kanalen om die tegenstellingen tot uitdrukking te brengen omdat de politieke en maatschappelijke elites geen concurrerende politieke posities meer innamen. Colin Crouch (2001; 2004) heeft dit als 'post-democratie' benoemd. Post-democratie moet nadrukkelijk niet begrepen worden als het tegenovergestelde van democratie, in de zin van een autoritaire of niet-democratische politieke constellatie (2001: 2). In een post-democratische constellatie zijn nationale democratische instituties en procedures nog steeds volop aanwezig. Vrije, algemene verkiezingen bieden burgers de kans om eens in de zoveel jaar te bepalen welke politieke partijen de regering mogen vormen. Vrijheid van meningsuiting en vereniging zijn door de wet gegarandeerd, de wetgevende, uitvoerende en controlerende machten zijn gescheiden en het optreden van overheden wordt door de wet gereguleerd en ingeperkt.

Het politieke keuzemenu zelf is in een post-democratische constellatie echter sterk ingeperkt. Formeel behouden politieke instituties hun centraliteit in de samenleving, maar feitelijk is hun macht afgenomen (zie ook Rosanvallon 2008: 115-117; Dijkstelbloem en Holtslag 2010: 28). Financiële markten, multinationals, internationale instituten als het IMF en politieke entiteiten als de Europese Unie bepalen het politiek-economische speelveld en de speelruimte die bevolkingen en in het verlengde daarvan overheden nog hebben om een eigen visie op de gewenste samenleving vorm te geven. Deels hebben deze actoren zich vrijgemaakt van democratische controle en beïnvloeding; deels zijn het anonieme instituten zonder organische verbinding met partijen, organisaties of sociale formaties die op lokaal en nationaal niveau opereren. Zoals Rancière (2006) stelde: 'According to this vision, our basic reality does not leave us the choice to interpret it and merely requires responses adapted to the circumstances, responses which are generally the same, whatever our opin-

ions and aspirations. This reality is called the economy; in other words, the unlimited power of wealth.'

De Nederlandse Raad van State duidde in 2013 hetzelfde fenomeen aan met 'democratische vervreemding', toegespitst op de legitimiteit van de Europese Unie. 'Be-doeld is het verschijnsel dat zich op dit moment overigens in vele democratieën voordoet, dat een groeiend deel van de burgers zich in afnemende mate verantwoordelijk weet voor en vertegenwoordigd voelt bij de besluitvorming door wetgever of bestuur, hoezeer die ook volgens democratische procedures plaatsvindt' (Raad van State 2013). Swami en Furnham (2014: 228) concluderen dan ook dat complotconstructies een goed inzicht bieden in het functioneren van de samenleving. Ze zijn een krachtige indicator voor ontevredenheid met (delen) van het openbaar bestuur, de samenleving en het politieke systeem.

2.4 De (on)zichtbare vijand

Complotconstructies bieden een alternatief voor de democratische vervreemding die post-politieke constellaties produceren. Belangrijk daarbij is het vermogen van complotconstructies om een antagonistische relatie te produceren die in het post-politieke discours niet langer gearticuleerd kan worden. Complotconstructies zijn buitengewoon dienstig aan het situeren van de 'vijand': een 'vijand' die onder post-politieke condities lastig te definiëren is omdat de macht opgelost lijkt te zijn in een amorf en wereldomspannend economisch, sociaal en cultureel systeem dat geen duidelijke gezagvoerder meer kent (Van Oenen 2002). Mede daardoor raakten burgers hun stem kwijt: ze weten niet meer tegen wie ze zich zouden moeten richten. De tegenspraak is daarmee zijn stem kwijtgeraakt. De Groningse filosoof Ankersmit sprak in dit verband over een 'nemocratie': we leven in een anonieme autocratie, we worden geregeerd door een onzichtbare macht.²⁴

De diffuse gevoelens van ongenoegen en het wegvallen van constituerende politieke en maatschappelijke mechanismen waarin dit ongenoegen zich politiek kon uiten, maakten de weg vrij voor alternatieve politieke articulaties.

Omdat binnen de parlementair-democratische arena geen wezenlijk concurrerende politieke posities meer gearticuleerd en bevochten konden worden, werd het politieke systeem zélf partij in nieuwe antagonismen: het systeem werd buiten en tegenover het volk gepositioneerd als een vijandige entiteit. Knight (2000: 233) verklaarde

24 Leon Heuts, 'Kogelbrieven in een neurotische samenleving', *Filosofie Magazine*, september 2002

uit deze ontwikkeling de opkomst van *insecure paranoia*: wat overheerst is een vage algemene verdenking dat complotkrachten aan het werk zijn - een verdenking die zich daarom ook tegen de eigen overheid richt. De overheid wordt ervaren als een *invisible government*, een autonoom opererende entiteit met een geheime agenda (Knight 2000: 28). Daarom zouden momenteel veel complotconstructies zich specifiek tegen overheden, politici en het politieke systeem richten en een gevoel van miskenning en verraad articuleren. Ook andere auteurs wijzen op het verdwijnen van herkenbare macht en tegenmacht als verklaring voor de opkomst van complotconstructies als substituutideologie, diffuse woede en geweld en de zoektocht naar een radicale, alternatieve identiteit. Zo voorspelde Castells (1997) 'outbursts of revolt and violence without a clear meaning, direction or ideological motivation - diffuse anger, resentment, unease, conspiracism.'

Ook Žižek (1999) voorzag de opkomst van complotdenken als onvermijdelijk bijeffect van de post-politieke constellatie. Žižek ziet complotdenken als sociale pathologie: de zoektocht naar een symbolische 'Big Other' die achter de schermen aan de touwtjes trekt en alles bepaalt. Het complot vertegenwoordigt de nieuwe symbolische orde die de realiteit structureert nu de oude politieke en sociale verbanden vergaand zijn gefragmenteerd. Žižek (2011) koppelde net als Castells complotconstructies als alternatief narratief aan uitbarstingen van richtingloos geweld. Naar aanleiding van de rellen die in 2011 in verschillende Britse steden uitbraken constateerde hij dat de uitbarsting van geweld slechts één politiek relevante dimensie bezat: het totaal ontbreken van wat voor politieke eisen dan ook. Volgens Žižek reflecteerden de rellen daarmee de post-politieke constellatie van de Europese democratieën: 'This was zero-degree protest, a violent action demanding nothing (...) We live in a society which celebrates choice but in which the only available alternative to enforced democratic consensus is a blind acting out. Opposition to the system can no longer articulate itself in the form of a realistic alternative, or even as a utopian project, but can only take the shape of a meaningless outburst.' Volgens Žižek tekende dit de 'fatale zwakte' van zulke protesten: ze drukten een authentieke razernij uit die echter niet in staat was zichzelf te transformeren in een 'positief programma van sociaal-politieke verandering'. Ze drukten een 'geest van revolutie uit zonder revolutie.'

2.5 Eclectisch gedachtegoed

Het wegvallen van traditionele zingevende kaders als religie, ideologie, politiek en

wetenschap maakte de weg vrij voor alternatieve articulaties in de vorm van complotconstructies als uitdrukking van 'diffuse woede en ressentiment'. Complotconstructies lijken bij uitstek geschikt om gevuld te worden met 'diffuse woede' omdat het wezenlijk 'empty signifiers' (Laclau 2005: 81) zijn: ze kunnen met een veelvoud aan betekenissen worden opgevuld. Het onderliggende culturele script is weliswaar eenduidig - een elitaire, kwaadaardige vijand die het volk knecht, uitbuit en vernedert - maar laat zich bereidwillig met allerlei betekenissen vullen. 'Like Russian nesting dolls, old conspiracies theories fit neatly within new ones,' stelde McArthur (1995: 44). Wel zijn er 'oerthema's' aan te wijzen, met vaak religieuze connotaties. Berlet (1998) stelt dat complotdenken wezenlijk religieus is en terug te voeren valt op Bijbelse profetieën. In het boek *Openbaringen* wordt gesteld dat het einde der tijden zich aankondigt door een satanisch complot waarbij hoge regeringsfunctionarissen zijn betrokken die de fatsoenlijke, gelovige en hardwerkende burgers verraden, terwijl tegelijkertijd zondige en subversieve werktuigen van de duivel van onderop aan de samenleving knagen.

Dit oeroude thema is volgens Berlet in complotdenken springlevend omdat sociale en politieke conflicten worden begrepen in termen van de krachten van het goede tegen de krachten van het Kwaad. Het basisplot blijft hetzelfde, maar wordt aan tijd en plaats aangepast en geïnterpreteerd en verklaart zaken die mensen over het algemeen genomen bedreigend vinden: oorlog, werkloosheid, armoede, uitbuiting en onderdrukking. Complotconstructies kunnen daarom met allerlei ongenoegen gevuld worden en moeiteloos van de ene religieuze naar de andere seculiere invulling springen (Boym 1999: 199; Hasian 1997: 209). Mayer (2001) heeft voorts gewezen op de vermenging die de afgelopen decennia plaats heeft gevonden tussen religieus fundamentalisme, apocalyptische fantasieën, religieuze cults, millenium-denken en complotconstructies. Gosa (2011) spreekt in dat verband over de opkomst van een *cultic milieu*: een culturele *underground* die de wereld van het complot verbindt met de wereld van het occulte, het magische en het spirituele.

Ward en Vaos (2011) hebben de vermenging van complotconstructies en spiritualiteit - waarvan ze de opkomst situeren in het midden van de jaren negentig - geduid als de opkomst van 'conspirituality': een vermenging van het idee - meestal door mannen aangehangen - dat een geheime groep in het geniep de politieke en sociale orde controleert, en het idee - meestal door vrouwen aangehangen - dat de mensheid op het gebied van bewustzijn een paradigmawisseling ondergaat. Het harde politieke cynisme dat uit veel complotconstructies spreekt, vermengt zich zo met

spiritueel optimisme gericht op maatschappelijke en individuele transformatie. De ‘duistere krachten’ waarvan vermoed wordt dat ze achter staatsgrepen, oorlogen, hongersnood, terrorisme en vernietiging zitten, kunnen ondanks hun ogenschijnlijk onaantastbare macht verslagen worden door positivisme, nieuwe bewustzijnsvormen, spirituele kracht en kosmische energie.

Doordat complotconstructies wezenlijk ‘leeg’ zijn, hebben ze bij uitstek de potentie om allerlei verschillende, deels tegenstrijdige grieven, tegenstellingen en verlangens samen te binden onder de centrale en fundamentele en feitelijk totaliserende tegenstelling tussen het volk en de elite. Complotconstructies creëren zo een discursieve arena waarin een ratjetoe aan politieke eisen en verlangens die buiten de geïnstitutionaliseerde politieke orde zijn verklaard, gearticuleerd kunnen worden.

2.6 Invloed van communicatietechnologieën

Complotconstructies zijn niet van vandaag of gisteren. Onder welke condities krijgen complotconstructies een sterke aantrekkingskracht of vervullen ze specifieke functies in een samenleving? Een aantal hedendaagse indicatoren uit de literatuur is hierboven al weergegeven: snelle en ingrijpende economische en politieke veranderingen, het wegvallen van traditionele betekenisgevende kaders, de opkomst van populisme en de vorming van post-politieke constellaties. Andere auteurs postuleren een relatie met innovaties in informatie- en communicatietechnologieën. Zo stellen De Graaf en Zwierlein (2013: 57-58) dat de opkomst en aantrekkingskracht van (nieuwe) complotconstructies vrijwel altijd gerelateerd is aan de introductie en professionalisering van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën die het mogelijk maken het ‘gezicht van de vijand’ te verbeelden en te verspreiden onder diverse publieken. De opkomst van internet en nieuwe sociale media is in die zin relevant om nader te beschouwen. Internettechnologie heeft langzaam maar zeker kennisproductie en kennisdistributie gedecentraliseerd en gedemocratiseerd. Daarmee zijn de ‘mechanismen van institutionele validatie’ en ‘epistemologische regulering’ danig veranderd. De nieuwe technologieën brengen kleinschalige en goedkope productie en distributie van allerlei denkbeelden binnen handbereik (Birchall 2001: 69).

De traditionele poortwachters van de media die nieuws beoordelen en selecteren op maatschappelijke relevantie en waarheidsgehalte, worden aan alle kanten voorbij gelopen door de autonome producenten van nieuws die moeiteloos een miljoenenpubliek kunnen bereiken. Tegelijkertijd is er sprake van een gezagscrisis van ‘kennis’.

Het vertrouwen in instituties als de leveranciers van betrouwbare, gezaghebbende kennis is sterk gedaald. Niemand geniet inmiddels nog het privilege als legitieme en betrouwbare kennisproducent te worden gezien, of het nu gaat om universiteiten, kerken, deskundigen, de overheid of de media. Aupers (2002: 318) spreekt van een 'epistemologisch moeras' dat complotconstructies voedt: de postmoderne cultuur met een ironische distantie tot waarheidsclaims van autoriteiten biedt volop ruimte aan eigen, alternatieve interpretaties van de werkelijkheid. De scepsis bij wetenschappelijke pretenties wordt bijvoorbeeld veroorzaakt door de overvloed aan tegenstrijdige informatie die de moderne mens ter beschikking staat.

Alternatieve interpretaties van actuele en historische gebeurtenissen zijn volop te vinden op internet en voor iedereen met een internetaansluiting te lezen. Bovendien kan iedereen zijn of haar eigen interpretatie publiceren en onder de aandacht brengen van een wereldwijd (potentieel) miljoenenpubliek. Volgens Heins (2007: 798) ontstaat zo een zichzelf versterkend proces. De nieuwe sociale media maken een ongekende vrijheid van meningsuiting mogelijk die door geen enkele traditionele poortwachter meer is te kanaliseren; en door de overstelpende hoeveelheid alternatieve informatie wordt de legitimiteit van de formele kennisproducerende instituties verder ondergraven. In deze parallele digitale wereld vervangen complotconstructies de officiële geschiedenis en geven het leven orde en betekenis.

Volgens Miller (2002) is daarbij ook van belang dat de aantrekkingskracht van complotconstructies mede afhankelijk is van de voortdurende herhaling van standpunten en aangedragen bewijzen. Internet heeft deze karakteristieken naar een kwalitatief hoger plan getild. Miljoenen internetpagina's herhalen voortdurend de bewijzen, ondersteunen de standpunten en verwijzen naar elkaar. Bovendien maken de nieuwe sociale media een 'coproductie' van complotconstructies mogelijk. Heins (2007: 795) waarschuwt al dat complotconstructies niet simpelweg voor te stellen zijn als van bovenaf opgelegde verhalen die passief door een publiek worden ontvangen. Publieken zijn niet slechts passieve ontvangers maar gaan zelf ook actief met teksten aan de haal. Juist nieuwe sociale media faciliteren dit. Complotconstructies kunnen verschillende verhalen bevatten en iedereen die ontevreden is met de formele verklaringen voor persoonlijke of gemeenschappelijke tragedies kan er zijn eigen verklaring en bijhorende vijand uit destilleren (Hasian 1997: 199). Een complotconstructie kan daarmee verschillende publieken dienen door fragmenten aan te bieden die door verschillende publieken - of individuen - verschillend kunnen worden geïnterpreteerd, geassembleerd en verder ontwikkeld en verspreid. De nieuwe informatie- en com-

municatietechnologieën zouden er dus ook voor zorgen dat complotconstructies in het huidige tijdsvlak op bredere schaal ingang vinden bij de bevolking.

2.7 Politieke effecten van complotconstructies: systeemhaat in woord

Tot nu toe hebben we in dit hoofdstuk gekeken naar verklaringen in de wetenschappelijke literatuur over de politiek-sociale functies van complotconstructies en de aantrekkingskracht op verschillende delen van de bevolking, alsmede naar de invloed van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën op de ontwikkeling en doorwerking van complotconstructies. We richten nu de aandacht op wat de literatuur te melden heeft over de politieke effecten van complotconstructies: verdichten complotconstructies politiek ongenoegen tot systeemhaat in woord en zo ja, hoe? En wat kunnen de effecten daarvan zijn?

In de literatuur bestaan tegenovergestelde opvattingen over de maatschappelijke en politieke effecten van door complotconstructies aangedreven systeemhaat. Diverse auteurs stellen dat complotconstructies onschuldig kunnen zijn en geen politieke effecten produceren. McArthur (1995: 39) stelde bijvoorbeeld dat complotconstructies voor veel mensen een bron van vermaak zijn met op zijn hoogst een ‘milde’ ideologische component: het reflecteert het ressentiment tegen machtige of gestigmatiseerde groepen dat altijd heeft en altijd zal bestaan. Veel aanhangers van complotconstructies zullen tevreden zijn met het idee dat ze alles snappen wat in de wereld omgaat en voelen geen noodzaak om tot actie over te gaan (zie ook Mayer 2001: 372). Ook Heins (2007: 791) stelde dat complotconstructies niet noodzakelijkerwijs enig politiek effect hoeven te sorteren; het gaat dan om complotconstructies over ‘the usual scams and shady dealings involving the rich and powerfull’. Indien complotconstructies hoofdzakelijk dergelijke ‘milde’ connotaties bevatten zullen ze niet snel het mechanisme vormen waarmee ongenoegen wordt verdicht tot systeemhaat. Maar complotconstructies die het ontwaarde complot voorstellen als een bedreiging voor het wezen van de samenleving, kunnen wel een politiek-moreel symbool worden waarmee politiek gemobiliseerd kan worden. Of dat problematisch is, is voer voor discussie in de literatuur. Diverse auteurs hebben gewezen op de potentieel positieve sociaal-politieke effecten van complotconstructies. Het kunnen instrumenten zijn om een positieve politieke identiteit te vestigen voor gemarginaliseerde groeperingen en een stem te geven aan hen die anders onmondig aan de politieke zijlijn staan. Ook stellen diverse auteurs dat het bekritisieren en ter discussie stellen van de regulering

van macht en kennisproductie in een samenleving en het ethos en de legitimiteit van instituties, een heilzaam effect kan hebben in democratische samenlevingen (zie bijvoorbeeld Räikkä 2007: 199-200).

Andere auteurs benadrukken echter de ongewenste maatschappelijke en politieke effecten van complotconstructies. Complotconstructies zijn zowel uitdrukking van toenemend wantrouwen als aanjager en verdieper van dat wantrouwen (Aupers 2002: 320; McArthur 1995: 38). Centraal in deze argumentatie staat dat hermetisch wantrouwen knaagt aan de fundamenteën van de samenleving, de rechtsorde en het politieke bestel. Ook al erkennen deze auteurs dat wantrouwen tegen autoriteiten en instituties een legitieme functie heeft in democratische samenlevingen, toch waar- schuwen ze tegen een te grote mate van hermetisch wantrouwen - systeemhaat in de bewoordingen van dit proefschrift. Systematisch en fundamenteel wantrouwen tegen maatschappelijke instituties kan een samenleving zijn samenhang doen verliezen, maakt bestuur onmogelijk, veroorzaakt politieke en sociale instabiliteit en bedreigt op termijn de rechtsorde; zeker als het gaat om een diverse of multicultu- rele samenleving (Bartlett en Miller 2010; Goldberg 2010; Goldzwig 2002: 499; Keely 1999: 117-118; McArthur 1995: 38).

Rosanvallon (2008: 8) heeft dit verschil geprobeerd te definiëren door te onderschei- den naar 'democratisch wantrouwen' en 'antidemocratisch wantrouwen'. Waar de eerste vorm van wantrouwen een noodzakelijk tegenwicht vormt tegen de 'episodi- sche democratie' geformeerd rond verkiezingen en daarmee in feite de democratie versterkt, zou antidemocratisch wantrouwen vooral destructieve gevolgen hebben. Antidemocratisch wantrouwen gaat niet uit van een positieve notie van een geza- menlijke toekomst, maar behelst alleen nog maar uitingen van rauwe onvrede die de 'krachten van obstructie' voeden (2008: 170). De 'negatieve burgers' weigeren om constructief mee te doen; volgens Rosanvallon geven ze op een chaotische en boze manier uitdrukking aan hun eigen onvermogen om iets zinvol te maken van de wereld om hen heen en een zinvolle plek in de wereld te verkrijgen. Om te bestaan moeten ze hun woede richten op anderen: buitenlanders, immigranten, de elites, het systeem. Hun enige hoop ligt in haat. Democratisch wantrouwen is volgens Ro- sanvallon zo omgeslagen van een gezonde en noodzakelijke vorm van kritiek in een banale vorm van oppositie tegen de democratie zelf. In plaats van toezicht en kritiek in te zetten om medeburgers actiever bij de publieke zaak te betrekken, keert antide- mocratisch wantrouwen zich tegen de publieke zaak (2008: 190).

2.8 Politieke effecten van complotconstructies: systeemhaat in daad

Bovenstaande weergave van de literatuur laat zien hoe auteurs hebben beredeneerd dat complotconstructies een sterk delegitimerend effect kunnen genereren dat veel verder gaat dan democratische kritiek of democratisch wantrouwen. Een overdaad aan hermetisch wantrouwen of haat tegen het systeem kan instituties destabiliseren en de politieke en maatschappelijke cohesie aantasten. Deze effecten vatten we op als systeemhaat in woord: een discours dat fundamenteel weerzin, wantrouwen en woede tegen de instituties en symbolen van de politieke orde articuleert. De vraag die nog open staat is of systeemhaat in woord ook tot systeemhaat in daad leidt. Ook hier lopen de meningen uiteen. Een aantal auteurs stelt dat complotconstructies, ook als ze haatdragend zijn en zondebokken produceren, eerder leiden tot apathie dan tot politiek handelen omdat ze vooral politieke vervreemding produceren. Zo stelt Heinz (2007: 794-795) dat complotconstructies weliswaar ertoe kunnen leiden dat individuen het gehele politieke systeem verwerpen, maar dat dit vooral leidt tot apathie en fatalisme omdat complotconstructies uitgaan van grote, machtige actoren die achter de schermen aan de touwtjes trekken en onmogelijk te bestrijden zijn. Het idee dat het vervreemde politieke subject door heeft hoe 'de' macht werkt, zich niets op de mouw laat spelden en weet dat zijn of haar positie het gevolg is van obscure conspiratieve krachten, is op zich voldoende om het leven draaglijk te maken en daagt niet uit tot verder politiek handelen.

Ook Fenster (1999: xv) stelt dat complotconstructies in theorie een symbolische voorbereiding op meer concrete vormen van politiek protest kunnen betekenen. Maar volgens hem is het politieke potentieel dat in complotconstructies zit ingebakken 'teleurstellend mager' en maakt het mensen in feite alleen maar onmachtiger. Complotconstructies geven nooit aan hoe van het ontdekte complot naar het begin van een politieke beweging te komen, en lokaliseren geen enkele materiële positie waarop gestart kan worden met het organiseren van mensen in een wereld die verdeeld is door complexe breuklijnen gebaseerd op ras, klasse, gender of andere sociale antagonismen (1999: 226). Complotconstructies signaleren volgens Fenster weinig meer dan 'a thrill for a bored subculture' (1999: xxi).

Goldzwig (2002: 499) stelt daarentegen dat complotconstructies wel degelijk een inspiratiebron voor gewelddadig politiek en sociaal handelen kunnen vormen. Ook Berlet (1998) stelt dat retoriek makkelijk kan omslaan in geweld. Door specifieke groepen te demoniseren en symbolisch buiten de samenleving te plaatsen worden

mensen geobjectiveerd en gedehumaniseerd; zo wordt de drempel verlaagd om geweld tegen hen te gebruiken en wordt dit geweld gerechtvaardigd. Kirby (1997: 5) schildert een somber beeld van het Amerikaanse *heartland* waarin complotconstructies over de federale overheid die de VS heeft bezet floreren. In het *heartland* ontwaart Kirby de gewelddadige milities, burgerlijke daden van ongehoorzaamheid als belastingontduiking, de apocalyptische groeperingen en de individuen die abortusklinieken bombarderen; het is het milieu 'waarin het terrorisme groeit en bloeit'.

Het feit dat extremistische groeperingen doorgaans doortrokken zijn van complotdenken en dat inmiddels veel voorbeelden bekend zijn van aanslagen waarin complotconstructies een rol speelden, vormt de grootste zorg voor andere auteurs (White 2001: 940; Bartlett en Miller 2010: 21). Als voorbeelden wordt vaak verwezen naar de gewelddadige confrontaties tussen de *Branch Davidians* en de Amerikaanse autoriteiten in 1993²⁵ en de bomaanslagen in Oklahoma in 1995 door Timothy McVeigh en Terry Nichols. Deze vormen van geweld hadden politiek-ideologische stempels, maar ook diffuse en paranoïde motieven die afkomstig waren uit de wereld van de complotconstructies. Volgens Mayer (2001) ligt het grootste risico in de hybridisering van complotconstructies: als complotdenken zich vermengd met fundamentalistische religieuze opvattingen, politieke motieven en/of culten waarin een apocalyptisch gedachtegoed wordt omarmd. Vooral apocalyptische perspectieven kunnen dienstig zijn aan de legitimatie van geweld omdat de 'oude wereld' op het punt staat vervangen te worden door een nieuwe wereld (2001: 362); zeker als het vermengd wordt met oernoties over ras en natie en assumpties over het kwaadaardige karakter van de overheid en de controle die ze via sinistere machten uitoefent en zo samenzweert tegen de individuele vrijheid. Complotconstructies kunnen op vergelijkbare wijze een gemoedstoestand opwekken die geweld legitimeert: als het idee postvat dat existentiële belangen op het spel staan tegenover de machtige krachten van het Duister, werkzaam in een wereldwijd complot, wordt geweld een kwestie van zelfverdediging tegen een overheid die uit is op vernietiging (2001: 367-372).

Het mogelijke geweld dat hieruit voortvloeit moet volgens Juergensmeyer (2000: 122-126) begrepen worden als 'performance violence': niet gericht op het bereiken van een strategisch politiek doel, maar bedoeld om een symbolisch statement te ma-

25 De Branch Davidians is de naam van een religieuze sekte die hun kerk hadden in de Amerikaanse stad Waco (Texas) en onder leiding stond van David Koresh. Tijdens een inval in 1993 door federale agenten ontstond een vuurgevecht, gevolgd door een wekenlange belegering. Bij de uiteindelijke bestorming brak een vuurgevecht uit en ontstond brand. 55 volwassenen en 21 kinderen vonden de dood.

ken gericht op verschillende publieken. Dit performatieve geweld kan zich zowel naar buiten als naar binnen richten, of allebei tegelijk. Bartlett en Miller (2010: 21; zie ook White 2001: 940) stellen dat complotconstructies opgevat moeten worden als 'radicalising multipliers' (2010: 24) die ertoe leiden dat er (1) een uitvergroting plaatsvindt van het wij-zij denken en vijanden gelokaliseerd worden; (2) delegitimering van gematigde opvattingen plaatsvindt door ze voor te stellen als onderdeel van het complot; en (3) een retorisch instrument wordt gevormd om het doden van onschuldigen te rechtvaardigen, vaak bedoeld om het volk wakker te schudden. Hierin zien zij het gewelddadige potentieel van complotconstructies liggen.

2.9 Analytisch model

Uit de literatuurbespreking blijkt dat complotconstructies een alternatief zin- en betekenisgevend narratief vormen waarmee een ideologisch en politiek geladen strijd plaatsvindt over de betrouwbaarheid en legitimiteit van politieke en sociale instituties en over de vraag wie bepaalt wat geldige kennis en waarheid is. Complotconstructies definiëren goed en fout, vriend en vijand en maken macht zichtbaar - en vullen daarmee het vacuüm dat is achtergelaten door traditionele zingevende krachten als religie, ideologie, politiek en wetenschap. Daarmee vervullen complotconstructies politieke en sociale functies: het is een masternarratief om de wereld te verklaren en inzichtelijk te maken en de eigen positie als individu of groep te verduidelijken. Complotconstructies constitueren daarmee ook alternatieve politieke en sociale identiteiten: ze bieden een verklaring voor ongewenste maatschappelijke of persoonlijke ontwikkelingen of posities door een macht van buiten te benoemen die daarvoor verantwoordelijk is. Complotconstructies bieden een cultureel script dat naar believen ingevuld kan worden met stenen des aanstoets en vijanden; in die zin zijn ze 'leeg'.

De aantrekkingskracht van complotconstructies kan specifieke groepen raken - minderheden of de 'zwijgende meerderheid' die zich door de eigen overheid verraden voelt - maar ook bredere publieken aanspreken die zich niet langer herkennen in een snel veranderende wereld en niet aangesproken worden door de verhalen en verklaringen van autoriteiten. In een post-politieke constellatie waarin ideologische tegenstellingen niet langer gearticuleerd worden, maar vervangen zijn door een technocratisch beheer van de bestaande orde, vormen complotconstructies een aantrekkelijk alternatief omdat ze niet alleen een radicaal alternatief verhaal produceren en vriend en vijand aanwijzen, maar ook de emotie, hoop en passie reflecteren die niet

langer te vinden is in de formele democratische en politieke instituties en mechanismen. Onder invloed van de sociale media zouden complotconstructies bovendien een groter publiek kunnen bereiken en een stevige concurrent vormen voor de kennisproducerende instituties die lange tijd een monopolie hadden op epistemologische regulering.

Auteurs die potentieel gevaarlijke aspecten aan complotconstructies attribueren wijzen enerzijds op de langdurige en systematische delegitimering van democratische instituties die er het gevolg van is - complotconstructies verdichten diffuus ongenoegen tot systeemhaat die zich tegen de gehele politieke orde richt. Anderzijds vrezen ze het gewelddadige potentieel van complotconstructies door de uitvergroting van tegenstellingen die tot de kern behoort, evenals het hermetische wij-zij denken waarmee zondebokken worden geproduceerd die bovendien worden gedehumaniseerd. Op basis van deze inzichten stellen we het volgende analytische model voor om de in dit proefschrift empirisch te onderzoeken complotconstructies te beschrijven en te analyseren.

Elk hoofdstuk begint met een beknopte weergave van de complotconstructie. Daarbij bezien we of er een specifiek moment valt aan te wijzen waardoor de complotconstructie in zwang raakte, of er in de loop der tijd veranderingen optraden in de complotconstructie en wat de centrale elementen van de complotconstructie zijn. De veronderstelling is dat 'gebeurtenissen', in de woorden van Tarrow (2001: 10) 'unique happenings full of accident, contingency and sudden, unexpected transformations', van grote invloed kunnen zijn op de ontwikkeling van complotconstructies en digitale complotgemeenschappen. De schok die een gebeurtenis in een samenleving veroorzaakt kan de aanzet vormen voor het zoeken naar, zoals Räikkä (2009: 197) het verwoordde, grote verklaringen voor grote gebeurtenissen, zeker als er zaken onopgehelderd blijven: de zogenaamde 'errant data' (Keely 1999: 117-118) die in de ogen van complotpublieken in de officiële verklaringen van de autoriteiten niet afdoende verklaard worden en daarmee een belangrijke kracht vormen die complotconstructies aandrijven.

Daarna analyseren we hoe en door wie de complotconstructies werden gelanceerd, of en hoe ze vervolgens hun weg vonden in de politiek, de reguliere media en op internet en of er herkenbare digitale complotgemeenschappen ontstonden en zijn te onderscheiden. Met andere woorden: zijn er complotentrepreneurs te onderkennen

die ‘certificerende actoren’ vormden omdat ze door hun maatschappelijke positie en/of toegang tot de reguliere media en het politieke bestel de politieke ideeën, grieven en eisen vervat in de complotconstructies een zekere geloofwaardigheid en legitimiteit verschaffen - en daar wellicht een eigenbelang bij hebben (Tilly en Tarrow 2007: 34)?

Vervolgens analyseren we de digitale complotgemeenschappen. In de literatuur is geopperd dat complotconstructies door hun in wezen lege kern de potentie hebben om een discursieve arena te vormen voor een ratjetoe aan politieke grieven, verlangens en eisen die buiten de geïnstitutionaliseerde politieke orde zijn verklaard. Dit zou nog eens versterkt worden door het digitale karakter van de complotgemeenschappen: dergelijke digitale gemeenschappen zouden voortwoekeren als een rizoom, zonder sturend centrum en ook daardoor een hybride inhoud weerspiegelen. We analyseren daarbij hoe digitale gemeenschappen zich ontwikkelen. Vallen er herkenbare ‘publieken’ te destilleren? Ontstaan er (nieuwe) verbindingen tussen verschillende publieken of vallen gemeenschappen snel weer uit elkaar? Valt er nog iets van organisatie of hiërarchie te ontwaren in de digitale gemeenschappen of woekeren de digitale gemeenschappen inderdaad voort als een rizoom, zonder sturend centrum?

Daarna analyseren we de *injustice frames* in de digitale complotgemeenschappen, indachtig het uitgangspunt in de literatuur dat complotconstructies als gecodeerde sociale kritieken dienen te worden opgevat die de epistemologische regulering in de samenleving bekritiseren, evenals de legitimiteit van de politieke instituties. Een *injustice frame* is een verzameling van ideeën en symbolen die illustreert hoe ernstig het probleem is en wat gedaan kan en moet worden om het probleem op te lossen. Symbolen, beelden en argumenten worden in een *injustice frame* met elkaar verbonden in een onderliggend centraal idee dat aangeeft waarom er essentiële waarden op het spel staan en geeft daarmee richting aan denken en handelen (Ryan en Gamson 2006: 13-18). Onrechtvaardigheid en verontwaardiging zijn sterke aanjagers voor de vorming van oppositionele bewegingen (Smith & Ortiz, 2002; van Zomeren, Postmes & Spears, 2008). De *injustice frames* analyseren we ook om te bezien of complotconstructies inderdaad diffuus ongenoegen en diffuse woede verdichten tot systeemhaat.

Het *injustice frame* analyseren we in een aantal stappen. Ten eerste kijken we naar de inhoudelijke kritiek die wordt geformuleerd op de bestaande politieke orde, in-

stituties en symbolen om de delegitimerende processen te kunnen analyseren. We bezien daarbij ook of we de politieke en sociale functies van complotconstructies, zoals verondersteld in de literatuur, terugzien: een manier om orde aan te brengen in een complexe wereld waarin ideologieën en religies niet langer zin en betekenis geven; een ideologische revitalisering in reactie op de post-politieke constellatie waarin een nieuw antagonistisch ‘wij’ en ‘zij’ wordt geproduceerd. Daarbij bekijken we specifiek of complotconstructies op die manier wantrouwen en afkeer verdichten tot systeemhaat. Analytische aandacht zal er ook zijn voor de waarden die volgens de complotgemeenschappen op het spel staan. In de literatuur is geopperd dat als de bedreigde waarden van existentieel belang worden geacht, de kans groter is dat complotconstructies een impuls tot al dan niet gewelddadig handelen betekenen.

Ook analyseren we of de digitale complotgemeenschappen menen dat er sprake is van een directe dreiging: ook dat zou volgens de literatuur een stimulans tot politieke actie of geweld kunnen zijn. Volgens Mayer (2001) neemt het risico op geweld toe als de complotconstructies apocalyptische elementen bevatten die een notie van ‘direct gevaar’ oproepen, zeker als het vermengd wordt met oernoties over ras en natie en assumpties over het kwaadaardige karakter van de overheid en de controle die ze via sinistere machten uitoefent en zo samenzweert tegen de individuele vrijheid (2001: 362). Als het gevoel postvat dat men object is van een massieve samenzwering, wordt geweld een kwestie van zelfverdediging tegen een overheid die uit is op vernietiging (2001: 367). De combinatie van complotdenken en apocalyptische elementen creëert een atmosfeer van urgentie die noodzakelijk is om mensen in actie te krijgen en schetst een kosmisch gevecht tussen goed en kwaad, een strijd tussen de kinderen van God en de kinderen van de duivel (2001: 368-369). We analyseren zowel of het idee van een direct gevaar op maatschappelijk niveau wordt gesitueerd of dat het ook als een individuele bedreiging wordt ervaren.

Vervolgens analyseren we specifiek de constructie van het ‘wij’ en ‘zij’ ofwel ‘vriend’ en ‘vijand’ en daarmee de scheidslijn tussen goed en kwaad en vriend en vijand. Zowel ervaren onrecht (Smith, Pettigrew, Pippin & Bialosiewicz, 2012) als een sterk wij-zij-denken waarin de politieke opponent wordt gedelegeitimeerd (Tajfel & Turner, 1979; Van Zomeren, Postmes, & Spears, 2008) spelen een belangrijke rol in de ontwikkeling en kracht van protestbewegingen. Welke vijanden worden in de digitale gemeenschappen geconstrueerd op basis van de complotconstructies? Zijn het afgebakende, ‘herkenbare’ vijanden of zien we ‘onzekere paranoia’ ontstaan waarin de vijand onherkenbaar en vrijwel onzichtbaar is? Hoe en waarom wordt de politieke

orde of de politieke elite tot vijand geconstrueerd? Ook bezien we of de ‘vijand’ ge-dehumaniseerd wordt; dehumanisering wordt in de literatuur immers opgevat als een indicator voor mogelijk extremisme.

Daarna kijken we naar de vorming van het ‘wij’. We analyseren of er zich in de digitale gemeenschappen nieuwe politieke subjectiviteiten en identiteiten ontwikkelen. Politieke subjectiviteit en de constitutie van politieke identiteiten is een essentieel, maar wetenschappelijk ondergewaardeerd element in de constituerend van oppositionele bewegingen (Tarrow 1993; Aminzade en McAdam 2001: 14-50). Individuen sluiten zich immers niet alleen op basis van rationele overwegingen aan bij (digitale) bewegingen of gemeenschappen noch ligt daaraan alleen een instrumentele kosten-batenanalyse ten grondslag. Emoties spelen een belangrijke rol in de aantrekkingskracht van protestbewegingen - de ‘hot button that motivates people to act’ (Aminzade en McAdam 2001: 31), maar vervullen ook een essentiële intrinsieke functie: deelname aan bewegingen kan een waarde op zich zijn, onafhankelijk van de precieze politieke doelen en uitkomsten. Protest kan ook een manier om iets over jezelf uit te drukken en plezier en trots te beleven; het ‘plezier van protest’. Deelname kan dan ook een individuele betrokkenheid en identiteit uitdrukken, en de uitdrukking van bepaalde waarden als voornaamste doel hebben. Persoonlijke identiteiten vervangen dan deels collectieve identiteiten als basis voor betrokkenheid, maar kunnen ook leiden tot een gezamenlijke ‘bewegingsidentiteit’ met gedeelde narratieven (Mercea 2011: 158). Dit ‘gepersonaliseerde’ discours weerspiegelt vaak individuele emoties als boosheid, slachtofferschap en frustratie, maar ook solidariteit, trots en loyaliteit (Emirbayer en Goldberg 2005; Jasper 1998; Ost 2004; Walgrave en Verhulst 2006; Wright-Neville en Smith 2009).

Vervolgens analyseren we het actiediscours in de *injustice frames*: wordt er gediscussieerd over manieren om het geconstateerde onrecht teniet te doen? Worden politieke doelen geformuleerd en zo ja, hoe denken de digitale complotgemeenschappen deze te bereiken? Vinden er discussies plaats over tactiek en strategie? Wordt er gediscussieerd over, of opgeroepen tot opstand en revolutie en het gebruik van geweld? We zullen analyseren of hoop of desillusie overheerst in de digitale complotgemeenschappen. Ziet men voldoende effect en perspectief van het eigen handelen, hetgeen een impuls kan zijn om door te gaan, of overheerst desillusie en wanhoop, hetgeen een beweging haar kracht zou kunnen doen verliezen? Zien de deelnemers perspectief in hun politiek, raken ze teleurgesteld in de resultaten die ze (niet) bereiken, en wat voor effect heeft dat? Haken deelnemers af, verschrompelen de digitale

gemeenschappen, of zoeken sommigen hun heil in meer geïnstitutionaliseerde vormen van politiek?

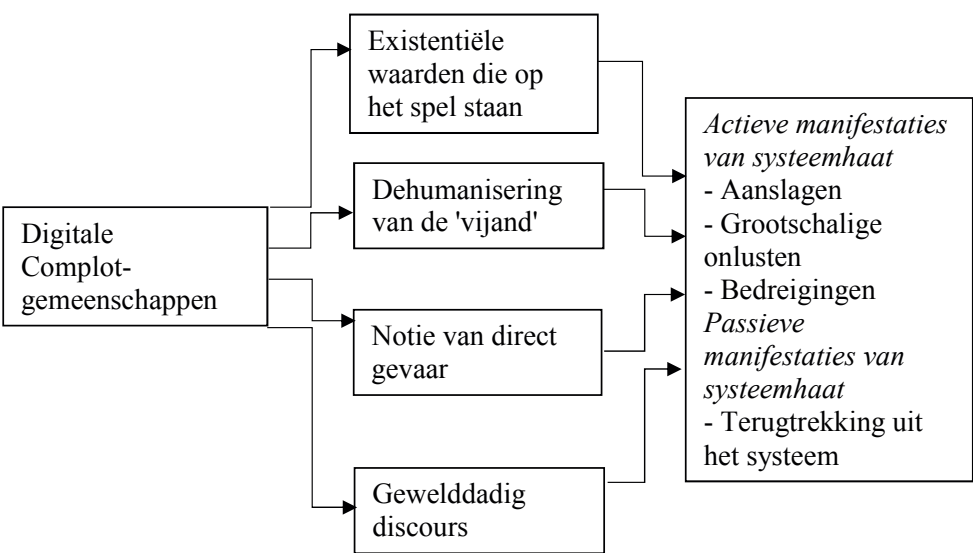
Ten slotte analyseren we wat de complotgemeenschappen in de praktijk doen: volgt op systeemhaat in woord ook systeemhaat in daad in de vorm van aanslagen, grootschalige onlusten of bedreigingen? We willen immers in dit onderzoek de vraag beantwoorden of van door complotconstructies aangedreven systeemhaat ook risico's voor de nationale veiligheid uitgaan. In de literatuur is door verschillende auteurs de stelling betrokken dat complotconstructies een gewelddadig potentieel hebben. Daarbij bezien we ook het digitale karakter van de complotgemeenschappen: in de literatuur wordt immers verschillend gedacht over het mobiliserend potentieel van sociale media. Tegenover een stroming in de literatuur die hoog opgeeft over het mobiliserende effect van sociale media en de politieke invloed die daarvan uitgaat, staat een meer sceptische stroming die poneert dat sociale media vooral vrijblijvende vormen van politieke betrokkenheid produceren die niet in staat zijn structurele veranderingen te bewerkstelligen. Daarbij onderscheiden we, zoals ook in de inleiding aangegeven, actieve en passieve manifestaties van systeemhaat. Onder actieve manifestaties van systeemhaat verstaan we (1) gewelddadige aanslagen (2) grootschalige onlusten en (3) bedreigingen. Bij passieve manifestaties van systeemhaat gaat het dan om afwijzing van het politieke systeem en terugtrekking uit het systeem. Op basis van de literatuur is een viertal mechanismen gedestilleerd die de verwachting uitspreken dat complotconstructies niet alleen tot systeemhaat in woord leiden, maar ook tot systeemhaat in daad.

1. Naarmate de waarden die bedreigd worden in de perceptie van de digitale complotgemeenschappen existentieel zijn of anderszins gelden als kernstukken van een in de ogen van de digitale complotgemeenschappen rechtvaardige samenleving, zal het risico voor de nationale veiligheid toenemen. Complotconstructies die in een meer radicale interpretatie worden voorgesteld als een bedreiging van het hart van de samenleving, functioneren als een moreel symbool waarmee politieke mobilisatie voor politieke verandering wordt gestimuleerd en vormen een legitimatie voor manifestaties van systeemhaat in daad.
2. Naarmate de constructie van 'wij' en 'zij' in de digitale complotgemeenschappen absolute vormen aanneemt en de tegenstander wordt gedehumaniseerd, zal het risico voor de nationale veiligheid toenemen. Door opponenten voor te stellen als het absolute kwaad, hen op die wijze te demoniseren en symbolisch buiten de sa-

menleving te plaatsen, worden opponenten geobjectiveerd en gedehumaniseerd; zo wordt de drempel verlaagd voor manifestaties van systeemhaat in daad en worden deze manifestaties van systeemhaat tevens gerechtvaardigd.

- 3. Naarmate in de digitale complotgemeenschappen een notie van direct gevaar wordt gearticuleerd, zal het gevaar voor de nationale veiligheid toenemen. Zeker als het gevoel postvat dat men object is van een massieve samenzwering, worden manifestaties van systeemhaat in daad een kwestie van zelfverdediging tegen een overheid die uit is op vernietiging en wordt een atmosfeer van urgentie gecreëerd die noodzakelijk is om mensen in actie te krijgen. Vooral apocalyptische perspectieven kunnen dienstig zijn aan de legitimatie van manifestaties van systeemhaat in daad omdat de ‘oude wereld’ op het punt staat vervangen te worden door een nieuwe wereld.
- 4. Naarmate in de digitale complotgemeenschappen een gewelddadiger discours en handelingsperspectief circuleert, zal het gevaar voor de nationale veiligheid toenemen. Oproepen tot geweld of andere manifestaties van systeemhaat in daad en de articulatie van de notie dat alleen dergelijke methoden nog een handelingsperspectief in zich dragen kunnen individuen of groepen ertoe brengen het heft in eigen hand te nemen. Het gewelddadige discours is een retorisch instrument dat manifestaties van systeemhaat in daad legitimeert.

Schematisch ziet dat er als volgt uit:

Door te bezien of uit systeemhaat in woord ook systeemhaat in daad voortvloeit, kunnen we niet alleen een betere inschatting geven van de mogelijke risico's die van systeemhaat uitgaan, maar ook meer kennis vergaren over de manier waarop digitale gemeenschappen wel of niet een sterk potentieel tot politieke mobilisatie bezitten. Uiteraard bezien we ook mogelijke passieve manifestaties van systeemhaat.

Schematisch ziet het analytische model dat we hanteren in de empirische hoofdstukken er als volgt uit:

Complotconstructies	- Maatschappelijke context - Aanleiding - Onbeantwoorde vragen
Discursieve arena van digitale complotgemeenschappen	- Complotentrepreneurs - Certificerende actoren - Rizomatisch karakter van digitale complotgemeenschappen
Injustice Frames	- Delegitimering van de bestaande orde - Bedreigde waarden - Gepercipieerde dreiging - Constructie van 'zij' - Constructie van 'wij' - Actiediscours
Systeemhaat in daad	- Actieve manifestaties van systeemhaat - Passieve manifestaties van systeemhaat
Tussenconclusie	